

*Марія Кармазіна (Київ),
Сергій Кальян (Київ)*

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ТЛО РОСІЙСЬКОЇ АНТИЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX ст.)

Остання третина XVIII століття була часом, як висловився С.Дубнов, «зародження єврейського центру в Російській імперії»: у наслідок першого поділу Польщі у 1772 р. Могильовська й Полоцька (згодом Вітебська) губернії стали російською територією, а близько 200 тис. євреїв – російськими підданими¹. Результатом другого (1793 р.) поділу Польщі було те, що до Російської імперії перейшла Правобережні Україна (Київщина, Волинь, Поділля), а після третього (1795 р.) – Берестейщина та Холмщина.

Після зникнення Польщі* – духовного єврейського центру, центру національної гегемонії² – близько мільйона євреїв-ашкеназів Литви, а також Поділля, Волині та більшої частини центральної Польщі опинилися у російському підданстві³. У такий спосіб в імперії відбулося збільшення кількості учасників політичного процесу, їх урізноманітнення насамперед за етнічною та релігійною ознаками. У макрополітичному процесі на українських теренах чітко почала простежуватися єврейська мікроскладава.

До поділів Польщі, що показово, політика царату стосовно іудаїзму та євреїв, незважаючи на відсутність єврейського населення (як відзначали дослідники), визначалася як ворожа⁴. Зауважимо, що начала антиєврейської політики мали багаторічні корені: вони сягали часів сина Івана III – Василя III, коли євреям було заборонено навіть знаходитися у межах держави (і у випадку, коли йшлося тільки про короткотермінову поїздку у торгових справах). Російські правителі постійно висловлювалися проти євреїв, а російські війська, здійснюючи походи, часто-густо розорювали єврейські общини, а часом влаштовували справжні побоїща⁵. У XVIII ст. були короткі періоди, коли російська влада дивилася крізь пальці на перебування євреїв на своїй території. Втім, у період правління Єлизавети (1741–1761) і особливо Катерини II (1762–1796) ситуація дещо

* Польща отримала першість в єврейському світі після того, як її втратила Іспанія. Життя у Польщі продовж XVI ст. вважається «золотим віком» єврейства. Польські королі (Сигізмунд I, Сигізмунд II Август /1548–1572/, Стефан Баторій) захищали євреїв, оберігали їхні права. Королі Сигізмунд III і Владислав IV, які царювали у першій половині XVII ст., вже не захищали євреїв так ревниво, як їхні попередники. Втім, євреї почувалися все ще достатньо впевнено, оскільки користувалися самоуправлінням в общинах, в країні процвітав рабинізм. У середині XVII ст. із початком українсько-польського, потім московсько-шведсько-польського протистояння ситуація в житті польських євреїв різко погіршилася. Короткотермінове посилення Польщі відбулося в часи правління Яна Собеського (1674–1696), але вже у XVIII ст., при Августі II та Августі III, держава ослабла. Євреї ж відчули приниження у всіх сферах життя і тільки у своїй общині мали захист. (Дубнов С.М. Краткая история евреев. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.514–517, 520, 526–527, 528, 529).

змінилася: впродовж XVIII ст. було видано кілька указів, у відповідності до яких євреї мали бути виселені з Росії на підставі того, що вони «імені Христа Спасителя ненависники»⁶. Тож усі євреї, яким вдалося проникнути на територію держави, й були вигнані; крім того, єврейським купцям заборонялося приїздити в Росію⁷. Тобто царська політика, спрямована на правообмеження євреїв, базувалася в основному на мотивах релігійного порядку.

На формування політики щодо євреїв значний вплив справляв не тільки власний історичний досвід несприйняття єврейства і, зокрема, релігійний чинник, але й інші. Найперше – просвітницький рух, який у другій половині XVIII ст. почав набирати сили в освічених верствах Західної Європи і який був спрямований на вивільнення людського розуму від забобонів попередніх часів. У Франції, Німеччині, Австрії з'являлися письменники (Вольтер, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо, енциклопедисти), які заговорили про необхідність свободи совісті та думки для всіх. Серед прихильників вільнодумства виявилися й європейські монархи – прусський король Фрідріх II, австрійський імператор Йосиф II (1780–1790). Наслідком стало те, що прусське й австрійське законодавство стосовно євреїв поступово просякалося духом «просвіченого абсолютизму». В Австрії й Пруссії, а крім того, – й у Польщі (під час «чотирирічного сейму» 1788–1792 рр.) широко обговорювалися проекти про зміну стилю життя євреїв. Не кажучи про Францію, яка фактично розпочала сучасну історію емансипації євреїв*. Правда, згодом наполеонівська політика відійшла від принципів, проголошених у кінці XVIII ст., серед яких провідним був принцип, що встановлював політичну легітимність і соціальні зв'язки – принцип «громадянства». Однак у 1846 р. у країні було остаточно досягнуто юридичного повноправ'я євреїв, після чого Франція постала в уяві євреїв країною звільнення, а знаменитий вираз на їдиш «щасливий, як Бог у Франції» засвідчив, що таке захоплене сприйняття було характерним не лише для французьких євреїв⁸.

Втім, Просвітництво не витравило із європейських умів глибоко закоріненої (зокрема, у свідомості поляків, німців, французів) кількасотлітньої традиції ворожості до єврейства як паразитичного, експлуаторського стану. Відтак ще з початком Нового часу Європа невпинно виповнювалася антисемітськими настроями і гаслами. Так, у п'ятдесятих роках XVII ст. Вольтер (1694–1778), незважаючи на його пристрасну прихильність до вільнодумства, політичної та релігійної свободи, прагнув намалювати «правдиву картину єврейського духу й історії цього народу», а тому звертав увагу на те, що євреї, будучи розсіяними по всьому світу, не вступають у союз з жодною нацією: вони зберегли себе серед «чужих» народів і «завжди тримаються осібно від іншого світу»; євреї майже завжди – або бродяги, або бандити, або раби, або повстанці, які кочують землею, навіюючи іншим людям відразу⁹. З точки зору Вольтера, причиною

* 21 вересня 1791 р. члени Установчих зборів проголосували декрет, у відповідності до якого усі євреї ставали повноправними громадянами держави.

нелюбові інших народів до євреїв було їхнє обурення тим способом, яким євреї винищили на самому початку своєї історії деякі племена Ханаана*, а крім того, – єврейська невитравна ненависть до всіх народів, які «терплять їх і дають можливість збагачуватися»¹⁰.

Одна з основних ідей Вольтера зводилася до того, що єврейство не сумісне з сучасною державою. Вихід для єврейства – асиміляція, відмова від харчових заборон, від мізантропії тощо. Слід додати, що саме Вольтер, як вважається, підготував певний духовний клімат, в умовах якого в подальшому й розпочалася емансипація євреїв. Крім того, – саме знаменитому французу ставлять у «заслугу» формування ідеології сучасного світського антисемітизму.

Згодом європейці почули й голос німця І.Фіхте (1762–1814), який у 1793 р. сповістив про розповсюдження та зміцнення в європейських країнах ворожо налаштованої єврейської «держави» – «держави в державі», а тому виступив проти надання громадянських прав євреям у європейських країнах¹¹, хоча й висловлювався за гарантування євреям прав людини.

На початку – всередині XVIII ст. до І.Фіхте долучилися голоси Я.Фріза (1773–1843) та Х.Рюса (1781–1820). Перший твердив про те, що у Німеччині та поза нею у євреїв є свої прихистки, є навіть «цілі країни», де вони панують, але «їхня нечистоплотність, лінь, хвороблива одержимість шахрайською торгівлею залишилися незмінними»; вони «не бажають працювати»¹². Проголошуючи, що «не євреям, братам нашим, оголошуємо ми війну, але іудейству», Я.Фріз вказував, що іудейство – пережиток «темного минулого», яке слід не обмежувати, а «знищувати на корені»¹³. Що ж до Х.Рюса, то у памфлеті «Про прагнення євреїв німецького громадянства» (1815) він, виступаючи насамперед проти єврейської емансипації, зауважував, що євреї *вже є* повноцінною нацією. Вони мають свої закони, власну аристократію. У християнських же державах, вважав Х.Рюс, їм не варто давати громадянських прав: їх варто «терпіти» як підпорядковану націю, та ввести щодо них ті обмеження, під які вони підпадали в період Середньовіччя.

Німецьке інтелектуальне середовище виявилось тим ґрунтом, на якому й у подальші часи – впродовж всього XVIII ст. – антисемітизм проростав найміцнішим пагінням: публіцист і журналіст Х. фон Хундт-Радовський (1759–1835), протестантський теолог, філософ та історик Б.Бауер (1809–1882), соціальний філософ, економіст та, можна додати, єврей-вихрест К.Маркс (1818–1883), композитор Р.Вагнер (1813–1883), антисеміт В.Марр (1818–1904), економіст і філософ К.О.Дюринг (1833–1921), проповідник і політичний діяч А.Штеккер (1835–1909), історик Г. фон Трейчке (1834–1896), публіцист і політичний діяч Т.Фрич (1852–1933) доклали зусиль до поширення Європою антисемітських настроїв та переконань. Можливо, саме такий стан справ дозволив Ф.Ніцше написати у 1886 р.: «Я ніколи ще не зустрічав жодного німця, який би був прихильним до євреїв» («По ту сторону добра і зла»).

* Ханаан – назва Палестини до появи в ній єврейських племен.

Крім німців, з приводу «єврейського питання» висловлювалися і французи, зокрема, публіцист А.Туссенель (1803–1885), журналіст і лідер антисемітського руху Е.А.Дрюмон (1844–1917), та англійці, наприклад, в особі Х.Чемберлена (1855–1927). Одні з них переконували, що євреї не можуть стати «хорошими»: імператор чи король можуть дарувати єврею дворянство, але ніколи не зможуть його облагородити¹⁴; єврей не здатний «стати вченим» (людиною, яка приносить світу користь своїм духом і знаннями, яка сприяє подальшому розвитку своїх сучасників на благо нащадків¹⁵). Здається, кількість європейців, які наснажувалися антисемітизмом невинно зростала, воліючи не чути застережень своїх єдиновірців на зразок Е.Золя (1840–1902) чи, приміром, Т.Моммзена (1817–1903), котрі засуджували антисемітські прояви.

Але був й інший вимір Європи – Європа єврейська з, приміром, блискучим талантом німецького єврея Г.Гейне (1797–1847), з досягненнями англійського державного діяча двічі прем'єр-міністра Британської імперії і письменника Б.Дізраелі (1804–1881; єврея-вихреста, який дуже гордився своїм єврейством), зрештою, з французькими «державними євреями», серед яких, приміром, – 171 єврей, які, як показав історик П.Бірнбаум, у часи Третьої республіки (проголошена 4 вересня 1870 р.), досягли вершини політико-адміністративної влади, тобто зайняли посади префектів, воєначальників, державних радників, суддів, а також депутатів і сенаторів, котрі інколи ставали міністрами і демонстрували свою безумовну відданість Франції*.

Розмірковуючи про причини гонінь на євреїв, представники європейської інтелектуальної еліти бралися стверджувати, що самі євреї «теж винні в тих гоніннях», оскільки самі їх провокували, залишаючись прихильними до свого закону, своєї мови, «всієї своєї сутності», національної сутності, та виявляючи нездатність до історичного розвитку¹⁶. Емансипації євреїв ставала на перешкоді нібито власна єврейська ідентичність, котра, як вважалося, не сумісна з духом

* Франція, цей, у висловах Ханни Арендт, «політичний рай для євреїв», у ХХ ст. стала тим суспільством, яким неодноразово керували євреї (починаючи від Л.Блюма і аж до П.Мендес-Франса), котрі при цьому жодною мірою не утаємничували свого єврейства. Показово, що у душах і розумі французьких євреїв безконфліктно існували французька і єврейська ідентичність, зразком чого може слугувати видатний історик Марк Блок, котрий, складаючи 1943 р. заповіт, зауважив, що не бажає, щоб на його могилі читали молитви, хоча й задекларував своє єврейське походження. Він вважав, що його перше і єдине зобов'язання – перед Францією. «Отож, я стверджую, якщо треба, то й перед лицем смерті, що я родився євреєм; що я ніколи не збирався виправдовуватися у цьому і не знаходжу ніякого мотиву, який міг би мене до цього спонукати. [...] Будучи чужим усякому конфесіональному формалізму, як і пресловутій расовій солідарності, я відчував себе, протягом усього мого життя, перш за все – просто французом. Прив'язаний до своєї батьківщини сімейними традиціями, вже довгими, вигодуваний її духовною спадщиною й її історією, не здатний, правду кажучи, уявити собі іншу землю, де я міг би вільно дихати, я її дуже любив і всіма силами їй служив. Я ніколи не відчував, що моя приналежність до єврейства є хоч найменшою перешкодою для цих почуттів...».

сучасності. Ті ж, хто висловлювався на підтримку емансипації євреїв (як К.Маркс: «Емансипація євреїв у кінцевому значенні є емансипація людства від єврейства»^{*} і «Суспільна емансипація єврея є емансипація суспільства від єврея»¹⁷), але не сприймав змін у суспільстві, які відбувалися у наслідок розвитку капіталізму, звинувачували євреїв у його атрибуції. Так, К.Маркс у своєму есе «До єврейського питання» (1844), котре багато хто вважає класичним прикладом як «єврейської самоненависті», так і прикладом лівацького антисемітизму, проголошував світською основою єврейства практичну потребу, власну корисливість; торгашество – його світським культом; гроші – єврейським світським богом. «Але в такому випадку, – стверджував К.Маркс, – емансипація від *торгашества* і *грошей* – відповідно, від практичного, реального єврейства – була б самоемансипацією нашого часу»¹⁸. Вважаючи євреїв антисоціальним елементом, у яких «вексель – це справжній бог», він твердив, що євреї себе емансипували «єврейським способом» – як тим, що присвоїли собі грошову владу, так і тим, що через євреїв й окрім них гроші стали світовою владою, а практичний дух єврейства став практичним духом християнських народів. «Євреї настільки емансипували себе, наскільки християни стали євреями»¹⁹, – твердив К.Маркс. Показова деталь: К.Маркс вважав, що громадянське суспільство (як витвір капіталізму) постійно породжує єврея із власних своїх надр²⁰.

Вади капіталізму, з одного боку, розбурхували в європейських спільнотах антикапіталістичну налаштованість, з іншого, – призводили до дивовижного поєднання у свідомості мас середньовічного образу єврея-лихваря із новітнім фінансистом та банкіром, що, як відзначав Дж. Ліхтхайм, зумовлювало наростання антисемітських настроїв. Одним із свідчень таких процесів стала праця А.Туссенеля «Євреї, королі епохи» (1845), в якій автор заявляв, що «євреї панують у Франції і управляють нею», що міністри «продали Францію євреям», а відтак закликав «припинити нахабний диктат грошового капіталу», позбавитися від «аристократії грошей»²¹.

Специфікою часу було те, що розвиток капіталізму сприймався як час, у якому саме євреї мали змогу отримувати найбільший зиск. Зауважуючи, що всезагальне визнання підняло гроші до рівня «керівного начала», дехто з представників європейської інтелектуальної еліти твердив, що євреям, єдиний промисел яких – лихварство, цей промисел і забезпечував величезні доходи навіть «без праці», забезпечував «першість у суспільстві, такому жадібному до грошей»²².

У середині століття Європа вустами француза Ж.Гобіно (1816–1882) розповідала «Про нерівність людських рас» (есе побачило світ у 1853 – 1855 рр.). Від німецького композитора Р.Вагнера – почула *перші формулювання теорії расового*

^{*} Німецьке слово *Judentum* – єврейство – у тогочасній мові мало ще одне, вторинне значення: *комерція*. Тож К.Маркс вдався до своєрідного обігрування терміну (див.: Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антология документов / Составители П.Мендес-Флор, Й.Рейнхарц. – Т.П. – Иерусалим, 5766; М., 2006. – С.59).

антисемітизму (есе «Єврейство в музиці», 1850 р.). Коли ж останні десятиліття XIX століття добігали кінця, європейська політична думка витворила врешті-решт сам термін «антисемітизм», появу котрого пов'язують, зокрема, із діяльністю В.Марра. В.Марр у 1879 р. став у Німеччині засновником Антисемітської ліги. За рік перед тим – 1878-го року – німці-мешканці Берліна вже вливалися у ряди Християнсько-соціальної робітничої партії (у 1781 р. була перейменована у Християнсько-соціальну партію), заснованої А.Штеккером, тієї партії, яка стала основою правого руху і так чи інакше сприяла розгортанню спочатку в Берліні, а потім і в провінційних містечках та сільській окрузі широкого антисемітського руху²³. Все це засвідчувало, що відбувалася поступова політизація антисемітизму: його гасла та ідеї ставали тим чинником, котрий об'єднував певні прошарки суспільства, надихав їх на ті чи інші дії, зумовлені юдофобією. А якщо подивитися на цей факт під дещо іншим кутом зору, то можна зауважити, що антисемітизм перетворювався на чіткий сегмент західної культури.

Французи теж не залишилися осторонь – із 1892 р. антисемітські ідеали насаджувала заснована Є. Дрюмоном. щоденна газета *La Libre Parole* («Вільне слово»).

Тоді ж, у кінці століття, європейці почули голоси перших – ранніх – расистів. Зокрема у 1883 р. – німці вже читали «Расистський декалог» Т.Фріча. Х.Чемберлен, англієць, доводив до німецької нації основи власної теорії «нордичної раси», переконуючи, що представники цієї, останньої, є природженими лідерами людства. У 1899 р. із-під його пера вийшла книга «Основи дев'ятнадцятого століття», що так чи інакше віддзеркалила найрадикальнішу форму ненависті до євреїв – «спокутного антисемітизму». «Спокутний антисемітизм» – став поєднанням расового антисемітизму й релігійної чи псевдорелігійної ідеології спокути (чи погібелі). Якщо расовий антисемітизм, як правило, – лише один із елементів світогляду, то спокутний антисемітизм є всеохопною системою вірувань, для якої расовий чинник слугує поясненням боротьби з євреями, але не є основоположним²⁴. На думку С.Фрідлендера, більш суттєвим і першочерговим у ньому є те, що в спокутному антисемітизмі боротьба з євреями набирає апокаліптичного масштабу. Спокута арійської раси і арійського людства можлива тільки шляхом знищення євреїв²⁵.

Варто відзначити й ще один момент: у XIX ст. в умах європейців відбулося відродження ідеї кривавого наговору* (не в останню чергу завдяки Дамаській справі 1840 р., коли в Сирії безслідно зник монах-капуцин, а представник Франції підтримав слідство щодо євреїв і навіть разом із генерал-губернатором

* Кривавий наговор – звинувачення, у відповідності до якого євреї вбивали християнських малюків з метою отримання свіжої людської крові, необхідної їм для пасхального ритуалу. Показово, що між 1873 і 1900 р. у Німеччині та в Австро-Угорщині слухалося близько шістдесяти справ по звинуваченню євреїв у ритуальних вбивствах (*Делоне М. Еврейско-німецький «симбіоз» // Барнаві Э., Фрідлендер С. Евреи и XX век. – М., 2004. – С.366*).

Сирії очолив його). XIX століття породило й цілий ряд фальшивок: на світ з'явилася не тільки справа Дрейфуса (1894), але й витвори на зразок «Промови рабина» (1868), «Протоколів сіонських мудреців», написаних, як вважається, у Парижі в останнє десятиліття XIX ст. та опублікованих у Росії на початку XX ст., і які були спрямовані проти євреїв. У «Протоколах...», з-поміж іншого, була спроба довести, що саме євреї відповідальні за все те, що так чи інакше викликало несприйняття у різних верств європейців – лібералізм, парламентську демократію, фінансовий капіталізм, марксизм, анархізм, пресу тощо²⁶.

Зрозуміло, що «дух Європи» – в усіх його проявах й в усі часи – проникав у Росію. Відтак, після першого поділу Польщі, у 1772 р., з'явився маніфест, яким було оголошено про збереження на приєднаних територіях прав для усіх станів, включаючи євреїв. Влада позитивно сприйняла общинну організацію євреїв, існування єврейських кагалів – правління єврейської общини (повітових та губернських). Царат мав наміри навіть надати євреям виборчі права у рамках станів – купецького та міщанського. У відповідності до царського указу 1783 р. ці стани брали участь у виборах і деяка кількість – досить незначна – євреїв була обрана в органи міського самоуправління²⁷. Таким чином, влада йшла на компроміс – євреї-купці, євреї-міщани отримували певний статус, а, отже, – і можливість участі у суспільно-політичному процесі на основі компромісу.

У грудні 1791 р. був опублікований царський указ, у відповідності до якого євреї не мали права записуватися у купецький стан у внутрішніх російських містах та портах, але користуватися правом громадянства і міщанства у Білорусії, а крім того – у Катеринославській та Таврійській губерніях, що дозволило говорити про те, що *першопочатково російська влада не планувала обмежити на багато поколінь вперед розселення євреїв одним певним районом*, а тільки домогтися переселення єврейства у малонаселені південні регіони країни²⁸.

Незважаючи на вищесказане, політика самодержавства в подальший час стосовно євреїв характеризувалася нестійкістю і непослідовністю. Це згодом було визнано самою владою. Так, 3 травня 1905 р. Комітет міністрів у доповіді, яка була затверджена царем, наголошував, що у ставленні уряду до єврейського питання «не засвоєно такого твердого, стійкого керівного начала, яке, будучи раз прийнятим, проводилося б уже вповні послідовно і ясно визначало б характер внутрішньої стосовно євреїв політики. Незважаючи на значну кількість різночасово зібраних матеріалів, питання це і до теперішнього часу є остаточно не розробленим і ще чекає свого розв'язання»²⁹.

У XIX ст. головною підставою для правового обмеження євреїв стали висуватися *мотиви економічного порядку*: євреїв звинуватили в експлуатації сільського населення, у розладнанні селянського добробуту³⁰. Разом з тим, ставлення до євреїв визначалося і тим, що російська влада з одного боку, прагнула отримати для себе максимальний зиск з їхньої економічної діяльності,

тобто задовольнити свої фіскальні інтереси, з іншого, – намагалася не викликати незадоволення місцевого населення.

Основою правообмеження євреїв у Росії І.Бікерман назвав одне із найстаріших обмежень – смугу осілості³¹, появу якої пов'язують із указом 1791 р. Катерини II*. Згодом ідея смуги осілості була закріплена у виданому за часів Олександра I «Положенні про євреїв» 1804 р. Кордони смуги осілості (а це 15 губерній, серед яких, крім Гродненської, Ковенської, Віленської, Вітебської, Мінської, Могилевської, були Чернігівська, Полтавська, Подільська, Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська /крім міста Києва/ та Таврійська /крім міст Севастополя та Ялти/, а також десять губерній Царства Польського) залишалися незмінними аж до її скасування у 1915 р.³²

Перед аналізом «Положення...» варто звернути увагу на ряд моментів і, зокрема, на те, що у 1796 р. російським царем став Павло I. З часів його правління до нас дійшли документи, які стосувалися проблеми єврейства в Росії. Зокрема – зауваження (1800) литовського губернатора І.Фрізеля та сенатора Г.Державіна. І.Фрізель добачив у існуванні автономної організації євреїв та діяльності їх глав джерело зла, а відтак твердив про необхідність проведення змін у житті євреїв: створення єдиного для всього єврейства країни релігійного керівництва, відміни кагалів, введення вимоги ведення єврейським керівництвом усіх своїх справ польською мовою, навчання єврейських дітей у загальних школах, обмеження віку одруження, зрівняння в правах єврейських та неєврейських купців, ремісників та включення їх у загальні соціальні структури, перетворення усіх інших євреїв у сільськогосподарських робітників, заборони традиційної єврейського одягу та ін.³³

Щодо Г.Державіна, то він, з одного боку, перебував під впливом рекомендацій І.Фрізеля, а з іншого, – мав двох радників-євреїв, Н.Ноткіна та І.Франка, котрі намагалися вплинути на його світосприйняття щодо єврейства. Перший рекомендував засновувати єврейські сільськогосподарські поселення у Катеринославській губернії, Новоросії та навчати євреїв вівчарству, ткацтву,

* Варто зауважити, що в кінці XVIII ст. усі російські піддані, які були віднесені до податних станів (селян, міщан, ремісників та купців) не мали права вільного пересування і повсюдного поселення – кожен був приписаним до місцевого «товариства» і міг займатися своїм ділом лише в цьому місці. Після розподілу Польщі, євреї, які стали російськими підданими, були приписані до міщанських та купецьких товариств тих місцевостей Південно-західного та Північно-західного краю імперії, в яких вони проживали при переході цих областей до Росії. Катерина II указом 1791 р. підтвердила такий порядок і навіть поширила територію поселення євреїв на новоутворені Катеринославське намісництво та Таврійську область. Основна мета указу, як твердив Мілюков, полягала у тому, щоб підтвердити для євреїв рівні з іншим населенням приєднаних земель права. Але у зв'язку із клопотанням московських купців, які боялися єврейської конкуренції, в указі було записано, що євреї не мають ніякого права записуватися в купецтво у внутрішні російські міста та порти (*Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России. – С.126*).

виноградарству. Другий, будучи переконаним, що істинна єврейська релігія ґрунтується на деїзмі і на вимогах чистої моралі, тобто не має ні релігійних заповідей, ні елементів культу, а єврейські лідери – обманщики, які заради особистої вигоди дурили народ, твердив про те, що саме ці лідери ввели строгі закони, які відокремлювали євреїв від інших народів, навіювали євреям глибоку ненависть до всякої іншої релігії та вибудували стіну між ними та іншими народами³⁴. Вихід І.Франк бачив у поверненні євреїв до справжньої віри шляхом навчання «правильного івриту».

Наслідком спілкування із радниками, відвідин Г.Державіним Білорусії і, напевно, знайомство із середньовічним польським, французьким, німецьким законодавством стосовно євреїв стала поява першого детально розробленого плану, спрямованого на впорядкування статусу євреїв у Росії та зміни їхнього життя шляхом застосування державного примусу. На цей останній момент звернемо особливу увагу: російська владна еліта схилилася до примусових форм впливу на євреїв, а не до форм, пов'язаних із пропагуванням та переконанням. Г.Державін пропонував провести реформу, яка передбачала створення посади протектора євреїв, який мав би захищати євреїв і представляти їхні інтереси перед урядом та, з-поміж іншого, упорядкувати грошові відносини між євреями й християнами, економічно їх розмежувати, відповідати за збір податків, за створення фонду для переселення єврейства; перепис єврейського населення мав сприяти визначенню для кожного єврея прізвища³⁵. Пропонуючи розподілити євреїв на купців, міщан – мешканців міст, міщан – жителів сіл та поселян – господарів (землеробів), котрі будуть поселені на поміщицьких та державних землях у Новоросії та Астраханській губернії (з розрахунку, що на кожні сто християнських сіл буде припадати один купець і чотири міщанина-євреї), Г.Державін вказував, що визначити, хто залишиться на місці, а хто змушений буде переселятися, а крім того, хто з молоді буде відібраний для навчання ремеслам чи спеціальностям у Москві, Петербурзі та Ризі, вирішити можна буде тільки після проведення перепису єврейства³⁶. (Тут варто вказати і на дещо подібні дискримінаційні заходи, здійснювані царатом й щодо українців, зокрема, – закріпачення селян, на землі яких єврейство проживало. Тобто політика самодержавства стосовно євреїв та українців у своїй дискримінаційній частині мала певну схожість.)

Програма Г.Державіна була фактично спробою вигнання «зайвих» євреїв з білоруських земель на віддалені території³⁷. У ній, крім того, передбачалося: встановлення контролю за релігією євреїв шляхом створення спеціального урядового органу, який би й займався питаннями релігії; заборона общинної організації; заборона обирати і бути обраними в муніципалітет; заборона мати прислугу з християн, в'їзду у внутрішні області Росії, пересилки грошей у Палестину, спілкування з єврейськими лідерами без дозволу протектора та ін.³⁸ Ставлячи за мету політичне та моральне перевиховання євреїв, Г.Державін вимагав не тільки носіння євреями ермолок, але здійснення перекладу єврейських

книг російською, встановлення жорсткої цензури над єврейськими типографіями та заборони на ввезення єврейських книг із-за кордону; висловлювався за те, щоб усі єврейські документи писалися російською, німецькою чи польською мовами, але не івритом чи арамейською. На дану обставину звернемо особливу увагу: на початку XIX століття російська імперська політична думка працювала над виробленням тих асиміляційно-дискримінаційних заходів, які згодом використовуватимуться не тільки проти єврейства, але й (зокрема на початку 60-х та всередині 70-х років) щодо українців у сфері заборони української мови, української книжки і т. д.

У листопаді 1802 р. царем Олександром I (1801–1825) був започаткований «особливий комітет» з «благоустрою євреїв». Показово, що прихильники ліберальної течії в його межах вважали, що в єврейському питанні варто дотримуватися простого правила: як можна менше заборон, як можна більше свободи³⁹. Втім, комітет здійснив ряд обмежувальних заходів щодо євреїв (цілком у дусі Г.Державіна): у відповідності до «Положення про євреїв» від 9 грудня 1804 р. було обмежено використання івриту в документах, до євреїв висувалися додаткові вимоги для обрання їх на посади в містах: обраними могли бути ті євреї, котрі носили німецький чи російський одяг, могли читати і писати російською, польською чи німецькою мовами; встановлювалася залежність євреїв від поміщиків. На тих землях, на яких вони проживали, скорочувались повноваження кагалів і рабинів; євреї виселялися із сіл і їм заборонялася торгівля міцними напоями⁴⁰. Втім, насильницьке переселення єврейства було замінено програмою заохочення добровільного поселення. Не було створено й релігійної організації на чолі з протектором, а кагали отримали визнання. Отже, можна твердити, що початок XIX ст. ознаменувався посиленням основ для конфліктогенності відносин по лінії влада – євреї. Рішення комітету свідчили не тільки про те, що євреї є тільки *об'єктом* (а не суб'єктом) політики, але ці рішення послужили й своєрідним сигналом щодо того, що на організацію єврейського життя в імперії на *компромісній* чи тим більше *консенсусній* основі в подальшому сподіватися не варто.

Водночас слід звернути увагу, що у «Положення...» був включений окремий параграф, у відповідності до якого євреї, які проживали в Росії, як і ті, що тільки прибували на її територію на поселення чи у справах комерції, проголошувалися вільними і мали знаходитися під захистом законів так само, як й усі інші цареві піддані⁴¹.

Звернемо увагу й на статтю 34-у «Положення...», у відповідності до якої євреям, починаючи із січня 1807 р., не дозволялося утримувати у сільській місцевості «ніяких оренд, шинків, кабаків і постійних дворів» ні під власним, ні під чужим іменем, торгувати в них вином чи жити⁴². Ця стаття, яка стосувалася економічного аспекту єврейського питання, як вважається, мала *політичні наслідки*: вона послужила першим поштовхом спочатку до внутрішньої еміграції, а потім – заокеанської масової еміграції підросійських євреїв⁴³.

Загалом, можна твердити, що до утисків єврейства – економічних і політичних – призводила необлаштованість самого російського життя, проблеми, пов'язані із управлінням приєднаними територіями. Одним із наслідків такого ходу справ було те, що гальмувалося проникнення у глибину Росії західного досвіду (торговельного насамперед), поширенню якого могли сприяти євреї⁴⁴.

Ідеї «Положення...» були реалізовані тільки в певній частині, що зумовлювалося, з-поміж іншого, тим, що в Росію зовсім скоро прийшли нелегкі часи, пов'язані із вторгненням наполеонівських військ, а ще – певними змінами у світогляді Олександра I: згодом насильницькі заходи щодо євреїв посилилися. Їх виганяли із фортець, прикордонних районів, тих губерній, де влада віднаходила сектантів-суботників, яких поіменовували «жидівськими».

За часів Миколи I (1825–1855) більш жорсткою стала рекрутська повинність, покладена на євреїв. Були запроваджені (1827) так звані солдатські школи кантоністів, куди у примусовому порядку набирали єврейських хлопчиків. Починаючи із 12-річного віку, їм належало бути вихрещеними й відбути 25-річну військову службу. Інші дискримінаційні заходи, здійснені в часи правління Миколи I, пов'язані із створенням та діяльністю «Комітета для определения мер коренного преобразования евреев России» – із знищенням єврейських кагалів, заборонаю носіння традиційного єврейського одягу, боротьбою із єврейською початковою школою – хедером*.

Вербування єврейських військових кантоністів було припинено тільки із вступом на престол Олександра II (1855–1881) – у 1856 р. У свідомості євреїв цей, як й інші, заходи самодержавства, зокрема надання євреям-купцям першої гільдії (1859), особам з вченим ступенем (1861) чи вищою освітою (1879), ремісникам (1865), армійським ветеранам (1867)⁴⁵ права повсюдного розселення в Росії, закріпили образ Олександра II як образ «царя-визволителя»⁴⁶.

Втім, не все було настільки позитивно. Якщо в першій половині XIX ст., влада проголошувала, що відмінності віросповідання чи «племені» не можуть бути перешкодою для вступу на державну службу, «якщо бажаючи поступити на неї мають на це право», і зокрема це стосувалося євреїв, котрі мали вчену

* Комітетом була сформульована програма запланованих реформ: «Впливати на моральну освіту нового покоління євреїв закладанням училищ в дусі, що противний нинішньому талмудичному вченню; знищити кагали і підпорядкувати євреїв загальному управлінню; запровадити губернських рабинів, які, утримуючись із казни, впливом своїм могли б сприяти уряду; заборонити використання особливого єврейського одягу; відкрити євреям способи заняття землеробством; привести в порядок коробочні збори і відокремити необхідні суми на утримання училищ, рабинів і на переселення на казенні землі; затим, розділивши євреїв, за їхніми заняттями на *корисних*, як то: купців, ремісників і землеробів. І на не маючих постійного, так би мовити, виробничого, який сприяє загальному багатству і благу, заняття, піддати останніх різною мірою обмеженням, у тому числі рекрутському набору втричі більшому проти звичайного» (цит. за: Гессен Ю. История еврейского народа в России. – М., Иерусалим. – Т.2. – С.81–82).

ступінь, то у другій половині XIX ст., коли дійсно з'явився необхідний освічений контингент у середовищі євреїв, то закони «стали мертвою буквою», а тому доступ на державну службу для євреїв був фактично закритий⁴⁷. Із 70-х років припинилося прийняття євреїв на службу у судовому відомстві.

У відповідності до Городового положення 1870 р. євреї могли бути гласними міських дум, але кількість гласних – нехристиян не повинна була перевищувати одну третину загальної кількості гласних, до того ж євреї не могли бути обраними на посаду міського голови⁴⁸. Це стало ще одним виявом позбавлення євреїв участі у політичному процесі в його консенсусних формах.

В останні десятиліття XIX ст. імперські російські слов'янофіли почали голосно твердити, що євреї привносять у Росію західні впливи, які розкладають державу. Народники побачили в єврействі представників капіталізму – експлуататорів народних мас. Звернемо увагу й на роль преси, яка не залишалася осторонь від нагнітання юдофобії в суспільстві, і зокрема – на позицію газети «Новое время», що перейшла на крайні націоналістичні позиції і на всю Росію невпинно проголошувала гасло «Жид іде!». Тобто розпаленню юдофобії сприяли анти-західницькі, антимоdernістські переконання інтелектуальних верств Росії, як і наростаючі націоналістичні та шовіністичні настрої.

У 80-х роках імперія переходила, так би мовити, від гасел до діла: у смузі осілости прокотилася хвиля єврейських погромів. Міністр внутрішніх справ Н.Ігнат'єв зауважив, що погроми є протестом народу проти єврейської експлуатації та розпорядився створити в кожній губернії особливі комісії, які б розібралися з тим, які конкретно збитки наносять євреї.

3 травня 1882 р. з'явилися «Тимчасові правила про євреїв», якими євреям знову заборонялося селитися поза містечками й містами в зоні осілости (виключення стосувалося тільки існуючих землеробських єврейських колоній). Крім того, призупинялося здійснення купчих щодо фортець на ім'я євреїв та засвідчення орендних договорів на нерухомість поза містами й містечками; заборонялася єврейська торгівля в неділю та в християнські свята⁴⁹.

Аналізуючи ситуацію, що склалася, Л.Пінскер (1821–1891)* у 1882 р. написав маніфест сїонізму – брошуру «Автоемансипація», де охарактеризував свою націю як «націю – примару», яка скрізь у меншості й ніде – у себе дома: «...живі вважають єврея за мертвого, місцеві уродженці – за чужоземців, осілі жителі – за бродягу, заможні люди – за жебрака, бідняки – за мільонера-експлуататора, патріоти – за особу без громадянства і всі стани – за ненависного конкурента...».

У кінці 80-х для іудеїв було введено відсоткову норму при прийомі у середні й вищі навчальні заклади, згодом – обмежений доступ в адвокатуру. Підросійське єврейство сколихнув факт виселення із Москви у 1891 – 1893 рр. євреїв –

* Одеський лікар, учасник Кримської війни, нагороджений медаллю; палестинофіл. Один із засновників єврейсько-російських періодичних видань «Рассвет» (1860) и «Сион» (1861).

ремісників, торговців, родин відставних солдатів. Як і «новинка в єврейському середовищі»⁵⁰ – проведення політичних обшуків і арештів.

Вступаючи у ХХ ст. єврейські общини Російської імперії очікували змін. Але яких змін? Як писав у своєму щоденнику С.Дубнов, було два можливі варіанти розвитку подій: один стосувався ще більшого погіршення становища єврейства і був, зрозуміло, вкрай небажаним, але, складалося враження, досить реальним, адже, судячи «з історії останніх десятиліть», людство, рухалося до «нового середньовіччя», до жахів війни і національної боротьби, до пограння вищих етичних принципів у політиці і приватному житті; інша перспектива – така бажана, обнадійлива – давала ХХ століттю шанс стати століттям моральної революції⁵¹. На жаль, як чітко дали знати перші десятиліття ХХ століття, почала зреалізуватися перша альтернатива...

¹ Дижур И.М. Евреи в экономической жизни в России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С.160.

² Дубнов С.М. Краткая история евреев. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.478.

³ Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе... – С.161.

⁴ Эттингер Ш. Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши // Эттингер Ш. Россия и евреи. Сборник статей / Пер. с иврита. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993. – С.155.

⁵ Там же. – С.156.

⁶ Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России. – С.116.

⁷ Эттингер Ш. Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши. – С.156.

⁸ Шнаппер Д. Интеграция и гражданство: французская модель // Барнави Э., Фриндлендер С. Евреи и ХХ век: Аналитический словарь / Э.Барнави, С.Фридлендер; Пер. с фр. Т.А.Баскаковой, А.Н.Васильковой, И.Б.Иткина, А.Г.Пазельской; под об. ред. Т.А.Баскаковой. – М., 2004. – С.440.

⁹ Аруэ Ф.А. (Вольтер). Евреи // Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антология документов / Сост. П.Мендес-Флор, Й.Рейнхарц. – Т.П. – Иерусалим, 5766; М., 2006. – С.12.

¹⁰ Там же. – С.13–14.

¹¹ Фихте И.Г. Государство внутри государства // Там же. – С.22, 23.

¹² Фриз Я.Ф. Об опасности, которую представляют евреи для благополучия и характера немцев // Там же. – С.26.

¹³ Там же.

¹⁴ Хундт-Радовский Х. Еврейское зеркало // Там же. – С.30.

¹⁵ Там же. – С.31.

¹⁶ Бауэр Б. Еврейский вопрос // Там же. – С.48, 49.

¹⁷ Маркс К. К еврейскому вопросу // Там же. – С.57, 58.

¹⁸ Там же. – С. 56.

¹⁹ Там же. – С.57.

-
- ²⁰ Там же.
- ²¹ *Гуссенель А.* Евреи, короли эпохи // Там же. – С.76.
- ²² *Вагнер Р.* Еврейство в музыке // Там же. – С.63.
- ²³ Евреи в современном мире. – С.88.
- ²⁴ *Фридендер С.* «Окончательное решение» (его истоки) // Евреи и XX век. – С.143.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Евреи в современном мире. – С.134.
- ²⁷ *Эттингер Ш.* Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши. – С.160.
- ²⁸ Там же. – С.167.
- ²⁹ Комитет министров о еврейском вопросе. – СПб., 1905. – С.8.
- ³⁰ *Гольденвейзер А.А.* Правовое положение евреев в России. – С.117.
- ³¹ *Бикерман И.* Черта еврейской оседлости. – СПб., 1911. – С.11.
- ³² *Гольденвейзер А.А.* Правовое положение евреев в России. – С.150.
- ³³ *Эттингер Ш.* Формирование основных принципов... – С.176–177.
- ³⁴ Там же. – С.179.
- ³⁵ Там же. – С.181–182.
- ³⁶ Там же. – С.182–183.
- ³⁷ Там же. – С.182.
- ³⁸ Там же. – С.183–184.
- ³⁹ *Дубнов С.* Новейшая история Еврейского народа. – Т.1. – С.259.
- ⁴⁰ *Эттингер Ш.* Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши. – С.162.
- ⁴¹ [*Леванда В.О.*] Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – СПб., 1874. – С.59.
- ⁴² *Дижур И.М.* Евреи в экономической жизни в России. – С.164
- ⁴³ Там же. – С.164.
- ⁴⁴ Там же. – С.177.
- ⁴⁵ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.1. – Т.23. – №17006; Собр.2. – Т.36. – Отд.2. – №37648; Т.40. – Отд.2. – №42264.
- ⁴⁶ *Дубнов С.М.* Краткая история евреев. – С.567.
- ⁴⁷ *Гольденвейзер А.А.* Правовое положение евреев в России. – С.134.
- ⁴⁸ Там же. – С.135.
- ⁴⁹ Майские законы // Евреи в современном мире. – С.158.
- ⁵⁰ *Дубнов С.М.* Книга жизни: Материалы для истории моего времени. Воспоминания и размышления. – Иерусалим, 5765, М., 2004. – С.224.
- ⁵¹ Там же. – С.242.